

„ЗАПИСИТЕ“ ИЛИ ТЪРГОВСКИЯТ ПИСМОВНИК (1845) НА КОНСТАНТИН ФОТИНОВ (С ОГЛЕД НА ЛЕКСИКАЛНИТЕ МУ ОСОБЕНОСТИ)

Диана Иванова

“RECORDS” OR COMMERCIAL LETTERS (1845)
BY KONSTANTIN FOTYNOV (IN VIEW OF ITS LEXICAL FEATURES)
Diana Ivanova

Abstract: *This article discusses problems related to the lexical features in K. Fotynov's Commercial Letters (“Records”) (1845), which, unlike other original and translation works, have not been the subject of a detailed study. The study focuses on the lexical features of the letters against the background of the linguistic and extralinguistic situation in the Bulgarian society during the Revival.*

Key words: *Bulgarian Revival, K. Fotinov, Commercial Letter, Lexical Features*

<https://doi.org/10.46687/VAMY6062>

1. Увод

Развитието на модерната търговия по българските земи през Възраждането¹ е свързана със сложни административно-търговски и правни дейности: регистрация на търговски дружества, създаване на търговски кантори, провеждане на правни и банкови операции, водене на търговски книги от различен вид (книга главна, вносна, износна, продавателна и др.), дефтери/тефтери за служебна кореспонденция, книги за двустранно счетоводство (диплография²); изготвяне на документация, с която се регламентират съответните административно-търговски дейности и др. Тези дейности изискват обслужване от подготвени хора с компетентност и умения в тази нова област на комуникация. Съответната подготовка се реализира чрез новосъздадените светски училища и отпечатването на дидактична литература: граматика, разговорници, учебници по чужди езици, по аритметика, география. В обучението се добавят и други „модерни науки“ – ръководства по счетоводство, за водене на делова кореспонденция, за писане на писма, или т. нар. писмовници.

Писмовниците се появяват през 30-те години на 19. век като част от „полезните“ и модерните за онова време книги. Една част от тях съдържат правила и образци на писма с общ характер (лична кореспонденция), а други са специализирани (за делова кореспонденция), каквито са търговските, а най-често срещаните са от смесен тип. Обикновено последните имат обяснителна теоретична част и практическо приложение с образци на документи. Тази делова книжнина съдържа съответната стопанско-правна и търговска терминология, с която започва да си служи българското търговско съсловие.

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от ФНИ към МОН.

² Названието идва от старогръцкото: διπλός (двоен) + γράφω (пиша) – διπλογραφία (двойно записване), т. е. *двустранно счетоводство*. Тази система за осчетоводяване е позната в Европа още през ренесансовата епоха, въведена е и на Балканите в по-късен период.

Като имаме предвид не само читателския интерес към подобна книжнина, но и самия търговски и педагогически опит на Фотинов, не е учудващо, че той издава помагало с такава специфика, съчетавайки го с разговорник – също в периметъра на „новите науки“ и със съдържание, в което присъстват теми, свързани с търговия, пазари, стоки, покупко-продажби и т. н.

2. Записите / Търговският писмовник – общо описание

Източник на настоящата статия е Търговският писмовник (ТП) на К. Фотинов от 1845 г., който, за разлика от други негови оригинални и преводни съчинения³, не е бил предмет на подробно проучване. Попадал е обаче в ползрението на автори във връзка с проблематиката за българските писмовници⁴ и търговските ръководства през 19. век (Rusev 2003, 2007)⁵.

Предмет на изследването са лексикалните особености на „Записите“ на фона на българската езикова и екстралингвистична ситуация през Възраждането. Самият писмовник е поместен като втора, обособена част на „Български разговорник“⁶.

В сравнение с първите два печатни писмовника от 1835 г. – на Неофит Бозвели, Ем. Васкидович⁷ и на Хр. Павлович⁸, писмовникът на К. Фотинов е по-скромен – както по обем (26 стр.), така и по съдържание. Подобно на разговорника, който е двуезичен, писмата в „Записите“ се дават в гръцки превод, но с българската азбука. Това определено сочи, че помагалото е предназначено за българи. В кратка бележка след титулната страница на „Българскій разговорник“ е добавен следният текст:

„Притурамъ въ таа книжка, и оныа подписи какъ омологѣа, полѣца, търговски и пр. кои на днешній день употребляватъ въ катадневна си търговѣа порадочно въ зиманѣ вси търговцы по секаде“.

³ Shishmanov 1894, Ivanov 1894, Dimitrova 1982, Danova 1994, Aleksieva 2010, Ivanova 1991, 2006, 2022 и др.

⁴ По-обстояен анализ на „Записите“ с оглед на терминологията е представен в статия на Д. Иванова (Ivanova 2022: 29-50).

⁵ Предстои публикуването и на други статии, които се отнасят към различни равнища на книжовния идиолект на К. Фотинов в „Записите“.

⁶ Вж. пълното заглавие: Болгарскій разговорникъ за оныа, кои обичаятъ да се навъкнубатъ да говоратъ гречески. Сочиненъ трудомъ К. Г. Фотинова. Смърна, въ Печатарница А. Дамѣанова, 1845. Разговорникът се състои от две части: разговорник (българско-гръцки, озаглавен *Разговори/ Дѣialogoc* (с. 1-69) и *Записи/ Записки* (с. 70-96).

⁷ Славеноболгарский предручний послателник за наставление на Болгарските юноши... Собрано от различни списатели елиногреческаго диалекта, первом преведен и сочинен на славяноболгарскаго и издан от Неофита архимандрита Хилендарца, родом же Котлянца, и Ем. Васкидовича. Част шестая содержащая наставителнаго устава и порадочно подобителнаго примера, послателнаго поучения, как всякий според причините, лицата и обязательства прилично да писува. В Крагуевце, у Княжеско-сербской типографии, 1835.

⁸ Писменникъ общеполезенъ на секого единороднаго ми Болгарина отъ кой да е чинъ и возрастъ. Сочиненъ споредъ днешні-а писмописателенъ способъ от Хрістаки П. Дупничанина, учителя въ славено-еллинското-то въ Сищовъ училище кой-то сега перво на свѣтъ издава го. Престоявалъ и исправиль шура неговъ Іяковъ Іліевичъ, С. В Бѣлградъ. У Княжеско-Сербской Тѣпографіи, 1835.

От съдържанието на текста проличава намерението на К. Фотинов „Записите“ да бъдат полезни за всички, които имат желание да се занимават с търговия, а затова е необходимо да познават търговската документация, деловата кореспонденция и терминология. Самият той, с опит в търговските дела, постъпва прагматично, отказвайки се съзнателно от теоретизирането, а представя само отделни най-важни за практиката образци на документите (предимно полици), като се спира само на онези, които „вси търговци по секаде“ употребяват „въ катадневна си търговѣ“.

Писмовникът, въпреки краткото си съдържание, заслужава вниманието ни с оглед на това как се вписва той в книжовноезиковата ситуация в средата на 40-те години на 19. век и каква е лингвистичната му характеристика (в случая лексиката⁹). Книгата съдържа и екстралингвистична информация за епистоларната култура в деловата сфера, разкрива географската карта на търговията и на търговските пътища по българските земи и извън нейните предели.

3. Лексикални особености

3.1. Писмата в ТП са предназначени за деловата сфера на общуване и отговарят на изискванията за затвореност и лексикална ограниченост в рамките на деловия стил. Присъствието на клишета, шаблони и повтарящи се словосъчетания и конструкции е оправдано с оглед на служебния характер на образците. Силно изразеният им именен характер се дължи на използване на съществителни и именни словосъчетания, присъщи на деловия стил. Поради тази причина в ТП не се наблюдава оригиналност и лексикално разнообразие в представените образци, характерно за личните писма.

В тях освен термини¹⁰ се съдържа общоупотребима, неутрална и абстрактна лексика. Лексикалната дублетност в текстовете отразява аналогичното състояние на полиморфност в книжовния език през втората четвърт на 19. век с наличие на думи от различен произход (от говоримата реч, книжовни и от чужд произход), които си съжителстват.

Наблюденията на лексиката в писмовника показва, че авторът се придържа към общобългарски лексикални особености, за да постигне наддиалектност в книжовния си идиолект. В тази насока се чувства присъствието на черковнославянски и руски думи, предимно в терминологията.

3.2. На фона на общобългарската лексика в езика на К. Фотинов се откриват единични употреби на думи, характерни и за югозападните говори (вкл. и самоковския). Това е естествено, като се има предвид, че през втората четвърт на 19. век лексикалната система е в процес на изграждане, нормоформиращите процеси все още не са приключили и се допускат диалектни думи. В ТП са употребени незначителен брой номинативни диалектизми: *сака* ‘иска’ (94),

⁹ Такъв анализ е направен и по отношение на останалите езикови равнища, както и на графиката и правописа (Ivanova, ръкопис).

¹⁰ Терминологичната лексика е предмет на отделна публикация (Ivanova 2022: 29-50), а тук ще бъде анализирана общобългарската и диалектната лексика и заетите думи.

надамъ се 'надявам се' (96), *тува* (80) (но и *тука*) (88), *да зазначи* 'да определи' (70), *придатокъ* 'добавка' (90) и др.

В представените писма са регистрирани общобългарски думи от разговорната реч. Такива са глаголните форми, образувани с наставка *-ува*: *именува* (70), *казува* (70), *подписува* (70), *требува* (82), *писувамъ* (70), *записувайте* (86), а също не толкова разнообразна лексика (като се има предвид жанра на книгата), свързана с човешките дейности, предмети от бита, обстоятелства и др., изразени чрез различни части на речта: *недѣли* 'седмици' (80), *имане* (94), *време, месецъ* (84), *потреба* (82), *часъ* 'срок', 'време' (90), *пръстенъ* (94), *приахъ* (76), *приехъ* (88), *къцно* (94), *двамина* (92), *броенѣ* (84), *наброенни* (88), *испратенъ* (90), *длъженъ* (92), *доле* (70), *отвъде* (78), *некогашъ* (84), *веке* (86), *назад* (70), *особно* (76), *назаде* (70), *заедно, назаемъ* (90) и др.

Засвидетелствана е и абстрактна лексика със суфикси *-остъ, -ство*, отглаголни съществителни на *-ие, -ние*, част от тях натоварени и с терминологично значение: *безопасность* (94), *склонность* (94), *благодарность* (92), *увѣренность* (86), *доказательство, количество* (76), *поручительство, съпоручительство* (92) *содружество* (70, 71), *неприсутвіе* (76), *извѣстіе* (76), *содружіе* (70), *соглашение* (76), *повелѣніе* 'заповед' (94), *увѣреніе* (88) и др.

3.3. В периода, когато е издаден ТП, тече процес на обогатяване на лексикалната система, вкл. и чрез заемане от чужди езици, като влиянието на черковнославянския и гръцкия език отстъпват пред станалите модерни европейски езици, най-вече френски и италиански (Vankov 1958, 1966). Немалка част от заемките попълват българската лексикална система, като най-значително е влиянието на руския език във връзка със засилените културни връзки с Русия след 40-те години на 19. век, когато много българи учат в руските лица и университети. Това обаче не се отнася за ТП на Фотинов – на фона на общобългарската лексика руските заемки представляват съвсем малка част: *на конецъ, стлжаніе* 'имот', 'богатство' (92), *сего Декемвра* 'този декември' (82), *неприсутвіе* (76), *повелѣніе* 'заповед' (94), *обязательство* (90), *счет* 'сметка' (80)¹¹.

В българската лексикална система¹² през Възраждането проникват значителен брой турски думи от разговорната реч, но К. Фотинов ги избягва, използва ги, за да поясни по-малко познати думи и термини. Такава лексика се среща рядко в търговските документи и то такива, които активно се употребяват не само в разговорната реч, но присъстват и в книжовната практика: *дуканско* – от *дюкян* (94), *есан* 'сметка' (88), *сахат* 'час' (88), *кефелемекъ* 'поръчител', 'гарант' (84), *стока абаджиска* 'от абаджия – производител на аби' (92).

Фотинов използва и думи от говоримата реч, придобили значение на термини в масовата практика (те се употребяват едновременно и в други области – аритметика, право и др.), напр.: *число* (84), *брой* (92); *броенѣ* (92); *платецъ* – 1. лице, което плаща, 2. длъжник (92) (Н. Геров, РБЕ, т. 4, с. 39); *зазначено* – 'определено, писмено отбелязано' (70); *придобитокъ* (90) – 1. лихва; 2. приходъ –

¹¹ Много повече са русизмите в терминологичната лексика (Ivanova 2022: 29-50).

¹² Вж. Mirchev 1953, 1978.

‘паричен доход’ (90); *заемъ* (92), *зalogъ* (94); *вѣсть* (судилищна) (94); *стока* (*стока* абаджиска) (92) и др.

3.4. К. Фотинов, познат като любител на създаване на нови думи, в ТП се въздържа от словотворчество, с изключение на думата *часословникъ*, която пояснява с познатата турска заемка *сахатъ* (88). Това не е единственият опит за замяна на турската дума – през 50-те – 60-те години Й. Груев си служи с думата *часоказ* (по-късно и Вазов). Но пръв въвежда в книжовния език неологизма *часовник* (на мястото на *сахат*) И. Богоров, утвърдила се в речниковия състав. Н. Геров, въпреки критиките към двете му граматика, също възприема Богоровия неологизъм и в своя „Български речник“ я използва като съответствие на турската дума.

4. ТП в екстралингвистичен аспект

Освен конкретното съдържание, свързано с търговската кореспонденция, самите образци ни дават богата екстралингвистична информация, свързана с развитите търговски средища по българските земи¹³, стоките, с които се търгува, търговските пътища, търговската документация и т. н. В примерните образци Фотинов използва реални имена на видни търговски фамилии, с които той е имал търговски и лични контакти (това се вижда и от запазената му кореспонденция в неговия архив с около 800 писма) (Danova 1994: 9).

Представените образци съдържат имената на адресанта и адресата, които обикновено са богати търговци с кантори в Цариград, Одрин, Одеса, Галац, Смирна и т. н.: Х. Васілій Стойков (Узунджово) – до Госп. Ангелла Антонова и до Генча Спасова и содружество въ Смурна (70); Ніколай П. Тъпчилещевич¹⁴ и съдруж. въ Цариград – до братіа Д. Д. и съдруж. въ Калофер (72); Гаврал Л. Моравенов¹⁵ и содруж. во Філіплъ. – до Госп. Димитра С. Мутевича¹⁶ и содруж. во Одесса; Георгій К. Спасов, Тернов – до К. Г. Стоилов¹⁷ и содруж. Фіпполь; К. Г. Стоиловъ и содруж. – до Госп. Н. Д. Петкова (74) и до Васілій Чаликов (виден търговец) в Котел (74). Фигурират също имената на Добри Желесковъ¹⁸; Георги Димитриев от Галац, Т. Миланович от Браила, Славчевич от Цариград, Михаил Ст. от Ески-Заара, Н. Стефчевич от Едрене (Одрин), Х. Константин от Узунджово, Іоанъ Камбуроглу, Дим. Д. Ташоглу, Діаман Д. Кожухар от Смурна и др.

¹³ Това се отнася и за диалозите в *Разговорника*, в който се споменават градовете Търново, Свищов, Казанлък, Ески Заара (30), Филибе / Филипопол (35).

¹⁴ Никола е брат на Хр. Тъпчилещов от известната търговска фамилия от Калофер, един от най-богатите българи, дарител и активен участник в борбата за независима българска църква.

¹⁵ Копривщенско-пловдивска търговска фамилия.

¹⁶ Виден възрожденски книжовник, редактор, преводач, директор на Болградското българско училище.

¹⁷ От този виден род е и Константин Стоилов – бъдещият министър-председател на България, син на Стоил Константинов и внук на Константин Стоилов.

¹⁸ Познатият и като Добри Желязков – Фабрикаджията.

Някои от градовете К. Фотинов назовава с историческите им имена – Филипопол, Константинопол, Адрианопол, Беч 'Виена' (50). В примерните образци включва и собственото си име К. Г. Фотіновъ, и името на „Госп. Ралла Хаджи Маврида въ Цариградъ“ (надзорник на издаването от Фотинов сп. „Любословие“). Вероятно е имал кореспондентска връзка и с учителя в Габровското училище Цвятко Недев, тъй като и той е включен в многобройния списък от имена.

От регистрите за място в полиците придобиваме представа за връзките на българските търговци с вътрешните пазари (Пловдив, Калофер, Котел, Габрово, Свищов, Узунджово, Търново и др.), както и със съдружници от големи търговски центрове като Цариград, Одрин, Смирна, Букурещ, Браила, Галац, Виена и др., където през втората четвърт на 19. век нараства българското търговско присъствие.

Географският хоризонт се разширява и чрез местата, описани в разговорника, до които българският търговец е пътувал: на север – Букурещ, Галац; на юг към Цариград. Особено интересна е темата „Пътуване“, в която К. Фотинов описва подробно маршрута, по който се пътува от Пловдив до Цариград: Папазлія село > Узунджово > Харманлія > Ибичча село > Мустафа паша > Едрене > Кафса > Ески Баба > Чатал Бургас > Чорла > Силвърія > Буюк Чекмеце. Отбелязани са и забележителностите в градовете, където обикновено са отсядали търговците: Едрене капія, Константинопол (в кварталите Галата, Бегликчія амбар, Бал капан, Кючюк ени хан, Ечи хан, Куршум хан) и др.

Заклучение

Наред с поставените дидактични цели, авторът се стреми книгата да е максимално полезна на читателя, като всички примерни образци са адаптирани с оглед на българската действителност, използвайки имената на български селища (някои с турски названия) и имена на реално съществуващи лица, негови съвременници – търговци и книжовници. При съставянето на това издание К. Фотинов показва широките си познания в областта на търговията, географията и интерес към езиците. С ТП той внедрява в учебната практика европейския подход да се съчетава полезното с прагматичното, познанието с практическото му приложение.

Текстовете в ТП са предназначени за търговската сфера на общуване и се причисляват към нормативния тип текстове, които отговарят на изискванията за точност, краткост, затвореност и лексикална ограниченост в рамките на деловия епистоларен жанр. Присъствието на клишета, шаблони и повтарящи се словосъчетания и конструкции е оправдано с оглед на деловия характер на документалните образци. Предложените писма образци подпомагат развитието на епистоларния жанр и формирането на деловия стил с попълването на лексикалната система с нови думи и термини, в което се състои и приносът на К. Фотинов за развитието на новобългарския книжовен език.

ЛИТЕРАТУРА

Aleksieva 2010: Aleksieva, A. Knizhovno nasledstvo na balgari na gratski ezik prez XIX vek. Vol. I. Originali. Sofia: Gutenberg [Алексијева, А. Книжовно наследство на балгари на гръцки език през XIX век. Т. I. Оригинали. София: Гутенберг].

- Danova 1994:** Danova, N. Konstantin Georgiev Fotinov v kulturnoto i ideyno-politicheskoto razvitiе na Balkanite през XIX vek. Sofia: BAN [Данова, Н. Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век. София: БАН].
- Dimitrova 1982:** Dimitrova, M. Konstantin Fotinov. – In: Stroiteli i revniteli ns rodniya ezik. Panteon. Sofia: Nauka i izkustvo [Димитрова, М. Константин Фотинов. – В: Строители и ревнители на родния език. Пантеон. София: Наука и изкуство].
- Ivanov 1894:** Ivanov, Yo. Konstantin G. Fotinov. – In: Yubileen sbornik po sluchay 50-godishninata na balgarskata zhurnalistika i chestvuvaneto na osnovatelya i Konstantin Fotinov. Sofia: Urezhda redakcionen komitet [Иванов, Й. Константин Г. Фотинов. – В: Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на българската журналистика и чествуването на основателя ѝ Константин Фотинов. София: Урежда редакционен комитет].
- Ivanova 1991:** Ivanova, D. Konstantin Fotinov i leksikalnite vaprosi през вторata chetvart на XIX vek. // Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet Paisii Hilendarski. Vol. 29, № 1 [Иванова, Д. Константин Фотинов и лексикалните въпроси през втората четвърт на XIX век. // Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“. Т. 29, № 1].
- Ivanova 2006:** Ivanova, D. Konstantin Fotinov i vaprosat za haraktera na negoviya ezik v novobalgarskiya prevod na bibleyskata kniga „Bitie“. – In: Balgarska filologicheska medievistika. Sbornik nauchni izsledvaniya v chest na prof. D. Sc. Ivan Haralampev po sluchay 60-godishnya mu yubiley. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ [Иванова, Д. Константин Фотинов и въпросът за характера на неговия език в новобългарския превод на библейската книга „Битие“. – В: Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. дфн Ив. Харалампиев по случай 60-годишния му юбилей. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Ivanova 2022:** Ivanova, D. Konstantin Fotinov i formiraneto na targovskata terminologiya през Vazrazhdaneto. // Slavyanski dialozi, XIX, № 29 [Иванова, Д. Константин Фотинов и формирането на търговската терминология през Възраждането. // Славянски диалози, XIX, № 29].
- Mirchev 1958:** Mirchev, K. Saprotiva na balgarskiya ezik sreshtu nasilstvenata turska asimilatsiya. // Balgarski ezik, N 3 [Мирчев, К. Съпротива на българския език срещу насилствената турска асимилация. // Български език, № 3].
- Mirchev 1978:** Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Sofia: Nauka i izkustvo [Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. София: Наука и изкуство].
- Rusev 2003:** Rusev, I. Balgarskite uchebnitsi po targoviya ot epohata на Vazrazhdaneto (30-te – 70-te godini на XIX vek). // Istoricheski pregled, kn. 5-6 [Русев, И. Българските учебници по търговия от епохата на Възраждането (30-те – 70-те години на XIX век). // Исторически преглед, кн. 5-6].
- Rusev 2007:** Rusev, I. Targovskoto i schetovodnoto obrazovanie v zorata на Novoto vreme. Balkanite i Osmanskata imperiya – ot frenskoto vliyanie kam izgrazhdaneto на mestni modeli. // Schetovodna politika, kn. 5-6. [Русев, И. Търговското и счетоводното образование в зората на Новото време. Балканите и Османската империя – от френското влияние към изграждането на местни модели. // Счетоводна политика, кн. 5-6].
- Shishmanov 1894:** Shishmanov, Iv. Konstantin G. Fotinov, negoviyat zhivot i negovata deynost. // Sbornik za nauka, knizhnina i narodni umotvoreniya. kn. 11 [Шишманов, И. Константин Фотинов – неговият живот и неговата дейност. // Сборник за наука, книжнина и народни умотворения, кн. 11].
- Vankov 1958:** Vankov, L. Kam istoriyata на italianskite zaemki v balgarskiya (1762-1860). // Godishnik на Sofiyskiya universitet. Filologicheski fakultet. Vol. I. Sofia, 1958 [Ванков, Л.

Към историята на италианските заемки в българския (1762-1860). // Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. Т. I. София].

Vankov 1966: Vankov, L. Rannite zaemki ot frenski ezik v balgarski. (Istoricheski uvod). 1800-1870. // Godishnik na Sofiyskiya universitet. Fakultet po zapadni filologii. Vol. 59, 2, Sofia [Ванков, Л. Ранните заемки от френски език в български. (Исторически увод). 1800-1870. // Годишник на Софийския университет. Факултет по западни филологии. Т. 59, 2, София].